

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՓՈԽԱԿԵՐՊՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՎԱԾ
ԱՇԽԱՏԱԿՈՐՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼՈՒՄ
(XIX դ. վերջ - XX դ. սկիզբ)

Արմեն Ս. Հայրապետյան

ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, Գյումրի,
ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Երևան,
«Շիրակի պետական համալսարան» հիմնադրամ, Գյումրի, ՀՀ

Անվտույն

Նախաբան. Հոդվածը նվիրված է XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին Ալեքսանդրապոլի գավառի աշխատավորության ձևավորման օրինաչափությունների, նրանց սոցիալ-իրավական կարգավիճակի և կազմակերպված պայքարի հիմնախնդիրների համալիր քննությանը: Հետազոտության նպատակն է վեր հանել բանվոր դասակարգի կազմավորման սոցիալ-տնտեսական նախադրյալները, միջավայրի ազդեցությունը և գործադուլային շարժումների զարգացման դինամիկան: *Մեթոդներ և նյութեր.* Հետազոտությունն իրականացվել է պատմահամեմատական և պատմավերլուծական մեթոդների կիրառմամբ: Սկզբնաղբյուրային հիմքը կազմում են արխիվային վավերագրերը, պաշտոնական վիճակագրական տվյալներն ու ժամանակաշրջանի պարբերական մամուլի նյութերը: Աղբյուրների համադրական քննությունը հնարավորություն է ընձեռում ամբողջական պատկերացում կազմելու դիտարկվող փուլի սոցիալ-տնտեսական իրականության վերաբերյալ: *Վերլուծություն.* Աշխատավորության ձևավորումը Ալեքսանդրապոլի գավառում պայմանավորված էր գերազանցապես միգրացիոն գործընթացների ակտիվացմամբ և երկաթուղաշինության զարգացմամբ: Հոդվածում քննության են առնվել աշխատանքի կազմակերպման ձևերը, վարձատրության մեխանիզմները, կապալային համակարգի ազդեցությունը, ինչպես նաև աշխատանքային և կենցաղային պայմանների առանձնահատկությունները: Հատուկ ուշադրություն է դարձվել բանվորական շարժումների աստիճանական վերելքին և դրանց վրա քաղաքական ուժերի գաղափարական ներգործությանը: *Արդյունքներ.* Փաստվում է, որ աշխատավորության սոցիալ-տնտեսա-

կան ծանր դրությունը հանգեցրեց գործադուլային շարժման ակտիվացմանը և արհեստակցական միությունների ձևավորմանը, թեև դրանց գործունեության արդյունավետությունը սահմանափակվում էր կազմակերպական մասնատվածությամբ և գաղափարական տարակարծություններով: Միննույն ժամանակ, այս գործընթացները հիմք հանդիսացան աշխատավորության ինքնագիտակցության բարձրացման և կազմակերպված պայքարի ավանդույթների արմատավորման համար:

Բանալի բառեր՝ *Ալեքսանդրապոլի գավառ, աշխատավորություն, բանվոր դասակարգ, սոցիալ-իրավական վիճակ, գործադուլային շարժում, արհեստակցական միություններ:*

Ինչպես հղել՝ Հայրապետյան Ա. *Ալեքսանդրապոլի գավառի աշխատավորության իրավական վիճակի և կազմակերպական պայքարի պատմությունից (XIX դ. վերջ – XX դ. սկիզբ)* // ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Գյումրի, 2026: Հ. 1(29), 73-90 էջեր:

DOI: 10.52971/18294316-2026.29.1-73

SOCIAL TRANSFORMATION AND EMERGENCE OF ORGANIZED LABOUR IN ALEXANDROPOL (Late 19th - Early 20th Centuries)

Armen S. Hayrapetyan

Shirak Center for Armenological Studies NAS, Gyumri,
Institute of History NAS, Yerevan,
“Shirak State University” Foundation, Gyumri, RA

Abstract

Introduction: The article is devoted to a comprehensive examination of the patterns of formation of the working class of Alexandropol Uyezd in the late 19th and early 20th centuries, their socio-legal status, and the problems of their organized struggle. The aim of the study is to identify the socio-economic preconditions for the formation of the working class, the impact of the environment, and the dynamics of the development of strike movements. **Methods and Materials:** The research is based on the application of comparative-historical and historical-analytical methods. The primary source base includes archival documents, official statistical data, and materials from the periodical press of the time. A comparative analysis of these sources makes it possible to reconstruct a comprehensive picture of the socio-economic reality of the period under study. **Analysis:** The study shows that the formation of the working class was largely conditioned by the intensification of migration processes and the development of railway construction. The article examines forms of labor organization, wage mechanisms, the impact of the contract system, as well as the specific features of working and living conditions. Particular attention is paid to the gradual rise of labor movements and the ideological influence of political forces upon them. **Results:** It is established that the difficult socio-economic conditions of the working class led to the intensification of strike movements and the formation of trade unions, although their effectiveness was limited by organizational fragmentation and ideological divergences. At the same time, these processes laid the groundwork for the growth of workers' self-awareness and the establishment of traditions of organized struggle.

Key words: *Alexandropol district, working people, working class, socio-legal status, strike movement, trade unions.*

Citation: Hayrapetyan A. *From the History of the Legal Status and Organized Struggle of the Working Class of Alexandropol District (Late 19th – Early 20th Century)* // "Scientific Works" of SCAS NAS RA. Gyumri, 2026: Vol. 1 (29). 73-90 pp.. DOI: 10.52971/18294316-2026.29.1-73

Ն Ա Ն Ա Ֆ Ա Ն. Կապիտալիստական հարաբերությունների ներթափանցումն ու ենթակառուցվածքների, մասնավորապես՝ երկաթուղաշինության լայնածավալ զարգացումն Ալեքսանդրապոլի գավառում հանգեցրին տարածաշրջանի արմատական սոցիալ-տնտեսական փոփոխությունների: Այս գործընթացների առանցքային հետևանքներից մեկը որակապես նոր սոցիալական շերտի՝ բանվոր դասակարգի ձևավորումն էր, որի կայացումն ընթացավ ներքին ու արտաքին բարդ միգրացիոն տեղաշարժերի և տարրական աշխատանքային իրավունքների ու սոցիալական երաշխիքների գրեթե լիակատար բացակայության պայմաններում:

Սույն հետազոտության գիտական նորույթը պայմանավորված է արխիվային նորահայտ վավերագրերի և ժամանակաշրջանի վիճակագրական տվյալների համադրական քննությամբ, ինչը թույլ է տալիս նորովի մեկնաբանել կապալային համակարգի և բանվորի իրավական ու տնտեսական անպաշտպանվածության միջև առկա ուղղակի պատճառահետևանքային կապը: Հոդվածը համալիր քննության է առնում աշխատավորության ձևավորման սոցիալական հիմքերը, նրանց իրավական անպաշտպանվածությունը և կենցաղային ծանր դրությունը, որոնք էապես նպաստեցին հանրային դժգոհության աճին: Հատուկ ուշադրություն է դարձվում աշխատավորության ինքնագիտակցության բարձրացման դինամիկային, ինչպես նաև այն պատմական նախադրյալներին, որոնք նպաստեցին տարերային ընդվզումների վերաճին կազմակերպված պայքարի և արհեստակցական միությունների ձևավորմանը:

Բանվոր դասակարգի ձևավորումն Ալեքսանդրապոլի գավառում

(XIX դ. վերջ – XX դ. սկիզբ)

Ալեքսանդրապոլի գավառում վարձու աշխատանքի զանգվածային կիրառումը սկսվեց 1870-ական թվականներից: Բանվոր դասակարգի ձևավորմանը նպաստեցին մի կողմից տեղի հողագուրկ գյուղացիությունն ու աղքատացած արհեստավորությունը, մյուս կողմից՝ Ռուսաստանի ներքին նահանգներից, Օսմանյան կայսրությունից և Իրանից ժամանած սեզոնային վարձու աշխատողները: Բանվորական շարքերի համալրման ևս մեկ աղբյուր դարձավ պանդխտությունը: Հայրենիքից հեռու աշխատանք փնտրելու առաջին պատճառը սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակն էր, որը պարտքերի մեջ խրված գյուղացուն հարկադրում էր թողնել հայրական տունը և աշխատանք որոնել օտարության մեջ, իսկ երկրորդը՝ բնակչության թվաքանակի արագ, հիմնականում՝ մեխանիկական աճը: 1840 թ. մինչև 1914 թ. ընկած ժամանակահատվածում Ալեքսանդրապոլի գավառի ազգաբնակչության թիվն աճեց մոտ 6 անգամ 38000-ից հասնելով 223344-ի [38, էջեր 250-252], մինչդեռ հողային ֆոնդը մնաց նույնը: «Այն գիղը, որ մի քանի տարի առաջ 30 ծուխ ուներ, այժմ դառել է 100 ծուխ,- գրում է «Մշակ» պարբերականը,- եթե առաջ գիւղացին ուներ 20 օրաւար հող և 4 հոգանոց ընտանիք, ապա այժմ ընտանիքի անդամների թիւը դարձել է 11, իսկ հողի քանակը մնացել նույնը» [30, էջ 2]: Եթե սրան ավելացնենք նաև բնական պատահարների անվերջանալի շարանը (երաշտ, կարկտահարություն և այլն), ապա գավառի գյուղացիական տնտեսությունների թշվառ պատկերը, կարծում ենք, ամբողջական տեսք կստանա: Թե իրականում ի՞նչ մասշտաբներ ընդունեց պանդխտությունը գավառի գյուղական ազգաբնակչության շրջանում, հայտնի չէ, որովհետև

մեկնում էին ինչպես անձնագրեր ստանալով (իմա՝ օրինական կարգով), այնպես էլ՝ գաղտնի: Այդուհանդերձ, օրինական կարգով հեռացածների մասին տեղեկությունները բավական են, որպեսզի որոշակի պատկերացում կազմենք այս երևույթի ընդունած ծավալների մասին: Ըստ պաշտոնական վիճակագրության 1901-1913թթ. գավառից միայն անձնագրերով հեռացածների թիվը կազմել է 50346 մարդ [36, էջեր 11-16]:

Արտագնացության ամենատարածված ձևը քաղն էր: Ժամանակակիցների հավաստմամբ հունիսից մինչև հոկտեմբեր Երևանի, Թիֆլիսի և Ելիզավետպոլի նահանգներում կարելի էր հանդիպել գերանդիներն ուսերին խմբերով գյուղից գյուղ անցնող հարյուրավոր շիրակցիների: Կապիտալիստական հարաբերությունների հետագա զարգացումը բացեց արտագնացության նոր ուղղություններ՝ Նովոռոսիյսկ, Տուապսե, Գելենջիկ, Սուխում, Փոթի, Արմավիր և այլն: Շատ էին հատկապես Բաքու մեկնողները: «Տեղի նաֆթ աշխարհը իր մագուտի հորերով ու զաւօղներով գրաւել էր շիրակեցի բանուրին, արհեստաւորին ու ինտելլիգենտին», - գրում է «Ախուրեան» պարբերականը [7, էջ 2]: Նույն տարիներին սկսվեց նաև ալեքսանդրապոլցիների ատահոսքը դեպի Ամերիկա:

Ի դեպ, XIX դ. վերջին սկսվեց նաև հակառակ գործընթաց. Թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ-Կարս երկաթուղու լայնածավալ շինարարությամբ պայմանավորված՝ սկսվեց դրսից աշխատուժի զանգվածային ներհոսք դեպի Ալեքսանդրապոլի գավառ [16, թ. 17-18]:

Մինչև XXդ. սկիզբ գավառում բանվորական ամենամեծ խումբը ներգրավված էր լեռնահանքային արդյունաբերության մեջ: Այսպես, Միսիմադանի պղնձահանքերում 1904 թ. դրությամբ աշխատում էր 112, Տանձուտի ծծմբաքարի հանքերում՝ 40, իսկ գավառի քարհանքերում՝ 128 բանվոր [42, էջ 517]: Երկրորդ խումբը զբաղված էր վերամշակող արդյունաբերության մեջ. 1902թ. դրությամբ գավառակենտրոնում կար 32 գործարան (159 բանվոր), իսկ գյուղական բնակավայրերում՝ 523 ջրաղաց ու ձիթհանք (773 բանվոր) [43, էջեր 8-28, 44-45]:

Իրավիճակը կտրուկ փոխվեց XIX դ. 90-ական թվականների երկրորդ կեսին, երբ ձևավորվեց երկաթուղային բանվորների խումբը: Ծավալվող երկաթուղային շինարարությանը զուգընթաց այդ խումբը գնալով մեծացավ և առաջնակարգ տեղ գրավեց բանվորական մյուս խմբերի շարքում: 1903 թ. Ալեքսանդրապոլի դեպոն ուներ 150 բանվոր [43, էջ 265]: Անհամեմատ ավելի մեծ էր երկաթուղու շինարարության բանվորների թիվը: Մեր ուսումնասիրությունների համաձայն այն տատանվում էր 7-ից 10000-ի միջև [20, էջեր 165-167]:

Բանվորական դասն Ալեքսանդրապոլի գավառում, պայմանավորված անընդհատ շարունակվող միգրացիոն գործընթացներով, բազմազգ էր: Օրինակ, Միսիմադանի պղնձի հանքերում ու գործարաններում աշխատողների շուրջ 70 %-ը 1897 թ. դրությամբ հույներ էին [42, էջ 221]: Խայտաբեկ ազգային կազմով աչքի էին ընկնում հատկապես երկաթուղայինները: Օրինակ, 1899 թ. դրությամբ շինարարության IV տեղամասում մրջտական բանվորներից 45,5 %-ը հայ էին, 16 %-ը՝ ռուսներ, 9,1 %-ը՝ վրացիներ, իսկ 29,4 %-ը՝ օտարերկրացիներ [31, էջ 258]: Որպես կանոն, եվրոպացիներն ու ռուսներն աշխատում էին թունելների և կամուրջների շինարարության վրա, իսկ թուրքերն ու հայերը կատարում էին սևագործ աշխատանք: Շինարարության ավարտից մեկ դար անց պարզել

բանվորների ճշգրիտ թիվն ու ազգային կազմը՝ ուղղակի անհնար է: Դա անիրագործելի խնդիր էր նույնիսկ շինարարության ընթացքում: Տեղամասերի պետերն ուղղակի հրաժարվում էին Շինարարության վարչությանը ամսական տեղեկություններ հաղորդել իրենց մոտ աշխատող բանվորների ստույգ քանակի և ազգային կազմի վերաբերյալ [18, թ. 749]: Այդ խառնաշփոթի հիմնական մեղավորը գյուղացիությունն էր: Բանն այն է, որ միննույն ընտանիքից աշխատանքի էին ընդունվում 2-3 հոգի, սակայն տարբեր օրերի նրանց փոխարեն շինհրապարակ էին ներկայանում ընտանիքի մյուս անդամները: Այսինքն շինարարության վրա աշխատում էր նա, ով այդ օրն ազատ էր տնային հոգսերից: Կամ, գյուղացին մի օր աշխատում էր մի կապալառուի մոտ, իսկ հաջորդ օրը կարող էր աշխատանքի անցնել մեկ ուրիշի մոտ:

Հատկապես անհնար է ճշգրիտ տեղեկություններ գտնել օսմանահպատակների թվի մասին: Անձնագրերի բացակայության պատճառով թուրքերի և արևմտահայերի մեծ մասը Շինարարության վարչությունում չէին գրանցվում, իսկ թուրք կապալառուները թաքցնում էին իրենց համերկրացիներին: Վերջիններիս առկայությունը բացահայտվում էր միայն դժբախտ պատահարների ժամանակ: Օրինակ՝ նման մի դեպքից հետո պարզվում է, որ կապալառու Դե-Մոսիի մոտ աշխատել են չգրանցված 600 օսմանահպատակներ [27, թ. 101]:

XIX դ. վերջին - XX դ. սկզբին Ալեքսանդրապոլի գավառում, ինչպես և ողջ Արևելյան Հայաստանում, կատարված աշխատանքի դիմաց վարձատրության որոշակի մեխանիզմ գոյություն չուներ: Վճարման հիմնական ձևը օրավարձն էր, որի չափն ամբողջապես կախված էր գործատուի ցանկությունից և աշխատակցի մասնագիտական հմտություններից: Այսպես՝ հացի փոերում գործավորը ստանում էր ամսական 10 ռուբլի, բաղնիքներում՝ 10-25ռ., ձիթհանքերում՝ օրական 20-30 կոպ., մետաղամշակման գործատներում՝ 75-75 կոպ., իսկ գարեջրի գործարաններում՝ 40 կոպ.: Ցածր էր վարձատրությունը նաև հանքարդյունաբերության ոլորտում: Պղնձի, ծծմբաքարի ու քարհանքների բանվորների օրավարձի պաշտոնապես սահմանված նվազագույն չափը կազմում էր 50 կոպեկից մինչև 1 ռ. [34, էջեր 280, 291]:

Համեմատաբար արտոնյալ կարգավիճակ ունեին երկաթուղային տրանսպորտի բանվորները: Բարձր որակավորում ստացածները՝ թունելային և կամրջային վարպետները, փականագործները և մեքենավարները ստանում էին մինչև 225 ռ., վերանորոգող բանվորները, մուրճահարները, վագոն մաքրողները՝ մինչև 40 ռ. [15, թ. 97]:

Բոլորովին այլ էր շինհրապարակում՝ կապալառուից անմիջական կախվածության մեջ գտնվող բանվորի վիճակը: Որպես կանոն, Վարչության հետ պայմանագիր կնքած կապալառուն պատվերը 15-20% իջեցմամբ փոխանցում էր ենթակապալառուներին: Հաջորդիվ այս գործընթացը կրկնվում էր ևս 1-2 անգամ, ինչի հետևանքով համամասնորեն կրճատվում էր բանվորի վարձատրությունը: Օգտվելով առիթից, որ տնտեսապես քայքայված բանվորն իր ընտանիքը կերակրելու համար պատրաստ է ցանկացած զիջման՝ կապալառուն ստիպում էր նրան աշխատել նվազագույն վարձատրությամբ: Օրինակ՝ փափուկ հողում 1 խորանարդ սաժեն (2.134 մ³) փորվածքի համար նա ստա-

նում էր 2 ո. 50 կ., իսկ բանվորին վճարում 1-1.5 ո., քարքարոտ տեղամասում նույն աշխատանքի համար ստանում էր 8-13 ո., իսկ բանվորին վճարվում՝ 4-6 ո. [15, թ. 99-100]:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի արդյունաբերությանը բնորոշ են բանվորների ծանր, հաճախ անտանելի աշխատանքային պայմանները: Երկար աշխատօրվան և ցածր վարձատրությանը գումարվում էին հակասանիտարական պայմանները, իրավագուրկ վիճակը, անվտանգության կանոնների ու սոցիալական ապահովագրության բացակայությունը: Հատկապես անմարդկային պայմաններում էին աշխատում Ալեքսանդրապոլի կաշեգործական արհեստանոցների բանվորները: «Չօդափոխվող սենյակում մինչև գոտկատեղը կեղտոտ ջրախույսի մեջ թաղված, կռացած դրությունը և տեսողության լարված վիճակը նրանց մեջ առաջ են բերում կրծքի և աչքերի հիվանդություններ, գրում է ժամանակակիցը, -մահացության դեպքերը ճշտորեն հնարավոր չէ որոշել, սակայն, քչերն են ապրում մինչև 70 տարեկան հասակը» [41, էջ 129]:

Մանր գործատներում դրան ավելանում էր նաև բանվորի իրավագուրկ վիճակը: Ամեն հարմար առիթով գործատերը վիրավորում էր ու ոտնահարում նրա իրավունքները, ստորացնում մարդկային արժանապատվությունը:

«Արտադրական տրավմատիզմի ցուցանիշներով առանձնանում էր երկաթուղաշինությունը: Ռուսաստանի հաղորդակցության ուղիների նախարարի՝ Նիկոլայ II-ին ներկայացրած զեկուցագրի համաձայն՝ ոլորտում դժբախտ պատահարների վիճակագրությունը վաղուց անցել էր վերահսկելիության սահմանները» [32, էջ 116]:

Տեխնիկական առումով Թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ-Կարս երկաթուղու շինարարությունն իրականացվում էր բնական բարդ ռելիեֆ ունեցող տարածքում: Տեղանքի առանձնահատկություններով պայմանավորված՝ կառուցվեցին բազմաթիվ կամուրջներ ու թունելներ: Շինհրապարակներում անվտանգության կանոնների բացակայությունը և ոչ արհեստավարժ բանվորական ուժի ներգրավումը նպաստավոր պայմաններ ստեղծեցին դժբախտ պատահարների թվի աճի համար: Արխիվային վավերագրերի համաձայն՝ գործող 5 տեղամասերից միայն մեկում 1897-1899 թթ. պաշտոնապես գրանցվել է վթարի 46 դեպք, որոնցից 14-ը՝ մահվան ելքով [16]: Ուշագրավ են նաև Ալեքսանդրապոլ-Երևան երկաթուղու շինարարությանը վերաբերող տվյալները: Այսպես, Անդրկովկասյան երկաթուղու ժանդարմական վարչության տվյալներով՝ շինարարության այս հատվածում 1900-1903 թթ. բժշկական օգնության է դիմել 9453 մարդ, այդ թվում՝ 2132 հողափոր, 403 քարագործ և 1910 սևագործ բանվոր [35, էջ 561]: Հետաքրքրական է, որ արձանագրված դժբախտ պատահարների պատասխանատվությունը հիմնականում բարդվում էր տուժողների վրա: Այսպես, 5 բեռնված վագոնների խորտակման հետևանքով տեղում զոհվում է մեկ բանվոր, ևս երկուսը ստանում են տարբեր աստիճանի մարմնական վնասվածքներ [16, թ. 17-18]: Մեկ այլ դեպքում՝ Ջաջուռի թունելում բարձրված վագոն տեղափոխող չորս բանվորները արգելակի անսարքության պատճառով ենթարկվում են վթարի, որի հետևանքով նրանցից մեկը ստանում է ծանր մարմնական վնասվածքներ: Երկու դեպքում էլ կարճատև հետաքննությունից հետո արձանագրվում է. «Դեպքը տեղի է ունեցել բանվորների անփութության պատճառով» [16, թ. 212, 236]:

Անտանեյի էին նաև բանվորի կենցաղային պայմանները: Աշխատանքային ծանր օրվա ավարտին նա վերադառնում էր բնակության համար ոչ պիտանի բարաք, որը շատ դեպքերում գետնափոր մի խուց էր՝ առանց պատուհանների, իսկ երբեմն նաև՝ առանց դռան: «Այդ բարաքները ծայրաստիճան կեղտոտ էին ու բնակության համար ոչ պիտանի, - գրում է Շինարարության III տեղամասի բժիշկ Վեքիլովը, - դրանք անհրաժեշտ է անհապաղ մաքրել ու կահավորել, իսկ բնակության համար ոչ պիտանիները՝ վերացնել [14, թ. 255]:

Կենցաղային նույն պայմաններում էին ապրում նաև հանքարդյունաբերության մեջ ներգրավված բանվորները: Օրինակ, Տանձուտի ծծմբաքարի հանքավայրի բանվորներն ապրում էին խիստ անբարեկարգ երկու ախոռներում՝ առանց պատուհանների և բաղնիքի:

Անմխիթար վիճակում էր նաև բուժսպասարկման ոլորտը: Թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ-Կարս երկաթուղու շինարարությունն ընդունող հանձնաժողովի արձանագրմամբ՝ հիվանդանոցների կառուցման համար սկզբնապես միջոցներ չէին հատկացվել: Թեև Սանահինի, Ղարաքիլիսայի և Ալեքսանդրապոլի կայարաններում ստեղծվել էին շտապ օգնության կետեր, սակայն դրանք կահավորված չէին և չունեին անհրաժեշտ բժշկական սարքավորումներ ու դեղորայք:

1897 թ. հունիսի դրությամբ գծի ողջ երկայնքով գործում էր ընդամենը երկու ստացիոնար և յոթ վրանային հիվանդանոց՝ սահմանափակ բուժանձնակազմով (օրինակ՝ III տեղամասն ուներ մեկ բժիշկ և չորս բուժակ): Պատշաճ բուժօգնություն ստանալու համար հիվանդը ստիպված էր երկար տարածություններ անցնել մինչև մոտակա բուժկենտրոնը, ինչը նպաստում էր համաճարակային իրավիճակի սրմանը:

Արդյունքում՝ 1896-1899 թթ. բանվորների շրջանում լայն տարածում գտան մալարիան, որովայնային տիֆը, ժանտախտը, ջրծաղիկն ու դիֆթերիան:

Տնտեսական պահանջներից դեպի կազմակերպված դիմադրություն.

բանվորական շարժումների դինամիկան Ալեքսանդրապոլում

Տնտեսական հողի վրա առաջին բանվորական ընդվզումն Ալեքսանդրապոլում տեղի ունեցավ 1895 թ. հուլիսին, երբ գործադուլ սկսեցին Մալխասյանի տպարանի բանվորները: «Մշակ»-ի թղթակցի վկայությամբ՝ գործադուլի հիմնական պատճառը ցածր վարձատրությունն ու աշխատաժամանակի չարաշահումն էր (օրական 14-16 ժամ) [11, էջ 3]: 1896 թ. դեկտեմբերի 11-ին գործադուլ հայտարարեցին նաև Մեծ Ղարաքիլիսայի մոտ՝ Զամանլուի կամուրջի շինարարության բանվորները: Ոստիկանության հետ բախման հետևանքով երեք բանվոր վիրավորվեց:

XX դ. սկզբին բանվորական շարժումը զգալիորեն ընդլայնվեց՝ ընդունելով ավելի կազմակերպված բնույթ: 1902-1903 թթ. Ալեքսանդրապոլի և Ղարաքիլիսայի երկաթուղայինները հանդես եկան հստակ պահանջներով՝ աշխատավարձի բարձրացում, աշխատանքային օրվա կրճատում և սոցիալական ապահովագրության ներդրում: Պայքարի հաջորդ ալիքը 1904 թ. ապրիլի 29-ին ընդգրկեց կենցաղային ձեռնարկությունների աշխատողներին ու տնային ծառայողներին: Բանվորները ձևավորեցին գործադուլային կոմիտե և տնտեսական պահանջներ ներկայացրին ձեռնարկատեր Ջիթողյանին: Իշ-

խանութիւնները երկու դեպքում էլ ուժի կիրառմամբ ճնշեցին ելույթները՝ ձերբակալելով կազմակերպիչներին [19, էջ 175]:

Ալեքսանդրապոլցիների այս ելույթներն ունեին տնտեսական բնույթ և հաճախ տարերային էին, բայց, կարևոր նշանակություն ունեցան հետագա պայքարի նախապատրաստման գործում:

Գործադուլային շարժումը գավառում կտրուկ ակտիվացավ և դարձավ կազմակերպված ռուսական առաջին հեղափոխության տարիներին: Առաջինը ոտքի ելան Ալեքսանդրապոլ-Ղարաքիլիսա երկաթուղագծի բանվորները: Իշխանությունները փորձեցին երկաթգծի երկարությամբ զինվորական հսկողություն սահմանել, սակայն կանխելով գորքերի տեղաշարժը՝ գործադուլավորները՝ որոշ հատվածներում ապամոնտաժեցին գծերը: Ապրիլի 5-ին տնտեսական պահանջներով հանդես եկան նաև Ալեքսանդրապոլ կայարանի բանվորները: Գնացքների երթևեկությունը դեպի Երևան և Կարս դադարեց, իսկ Ալեքսանդրապոլը՝ Երևանի նահանգապետի հավաստմամբ «ամենահեղափոխական քաղաքն էր Անդրկովկասում» [40, էջեր 117-118]:

Այս փուլում իշխանություններին հաջողվեց բանակի ներգրավման շնորհիվ վերականգնել օրինականությունը: Սակայն, կես տարի անց երկաթուղայինների ընդվզումը կրկնվեց: Հոկտեմբերի 14-ի երեկոյան Ալեքսանդրապոլի հանգույցում հրավիրված ժողովում որոշվեց միանալ համառուսաստանյան գործադուլին: Հաջորդ օրը գնացքների երթևեկությունը դեպի Կարս և Երևան կրկին դադարեց: Ձևավորված գործադուլային կոմիտեն վերահսկողություն հաստատեց երկաթուղային հանգույցի և երթևեկության նկատմամբ, իսկ բանվորներից կազմված զինված ջոկատները զինաթափեցին պահակախմբերը: Հոկտեմբերի 16-ին կոմիտեն հրապարակեց 18 կետից բաղկացած պահանջագիր [39, էջեր 146-147]:

Շարժումը ճնշելու նպատակով իշխանություններն Ալեքսանդրապոլի երկաթուղային հանգույցում հայտարարեցին ռազմական դրություն և փորձեցին Թիֆլիսից կազակական զորամասեր տեղափոխել այստեղ: Ի պատասխան այս գործողությունների՝ գործադուլավորները կազմակերպեցին զինվորական գնացքների խորտակումներ. հոկտեմբերի 15-ին և 16-ին Ղարաքիլիսա-Շահալի և Սանահին կայարանների մերձակայքում տեղի ունեցած վթարների հետևանքով զոհվեց 8 և վիրավորվեց 10 կազակ [40, էջեր 78-79]: Բացահայտ դիմադրության պայմաններում իշխանությունները դիմեցին այլընտրանքային միջոցների՝ երկաթուղային ենթակառուցվածքների (ուղեգծերի նորոգում, հեռագրակապի սպասարկում) անխափանությունն ապահովելու նպատակով գործադուլավոր բանվորներին փոխարինեցին Կովկասյան 2-րդ սակրավորական գումարտակի զինվորներով [26, թ. 35]:

Բանվորական շարժումները չդադարեցին նույնիսկ 1905 թ. հոկտեմբերի 17-ի ցարական մանիֆեստի հրապարակումից հետո: Նոյեմբերի 16-ին աշխատանքը դադարեց Ալեքսանդրապոլի փոստ-հեռագրատանը: Գործադուլը շարունակվեց մեկ ամիս: Իզրայելովի նախագահությամբ ձևավորվեց գործադուլային կոմիտե [13, թ. 116]: Տեղի ունեցածով մտահոգված իշխանությունները կրկին դիմեցին բանակի օգնությանը: Կաբարդինյան 80-րդ հետևակային գնդի հրամանատար Լևիցկու զեկուցագրի համաձայն՝ գրա-

սենյակները կնքվեցին և հսկողության տակ առնվեցին պահակակետերի կողմից, իսկ պաշտոնական հեռագրերի ընդունումն ապահովելու համար նշանակվեցին հեռագրային գործին տիրապետող զինվորականներ [33, էջեր 111-112]:

Դեկտեմբերի սկզբներին փոստ-հեռագրատան աշխատակիցներին միացան երկաթուղայինները: Կրկին ձևավորված գործադուլային կոմիտեն անմիջապես վերահսկողություն հաստատեց տեղական հանգույցի, ինչպես նաև դեպի Կարս և Երևան տանող գծամասերի վրա: Կայարանի և դեպոյի ցարական պաշտոնյաները փոխարինվեցին բանվորներով, ստեղծվեցին զինված ջոկատներ, դատական և փոխօգնության կառույցներ: Չեզոքացնելով պետական պաշտոնական մարմիններին՝ Ալեքսանդրապոլի գործադուլային կոմիտեն փաստացի վերածվեց հեղափոխական իշխանության օրգանի:

Գործադուլային շարժումը լայն արձագանք ստացավ նաև Ղարաբաղի իսայում: Տեղի երկաթուղայինները, իշխանություններին դիմադրելու նպատակով նույնիսկ ինքնաշեն թնդանոթ պատրաստեցին, որն ապստամբության ճնշումից հետո բռնագրավվեց [4, էջ 34]:

Անկարող լինելով հակազդել զանգվածային ելույթներին՝ իշխանությունները դեկտեմբերի 15-ից Անդրկովկասյան երկաթուղու ողջ երկայնքով հայտարարեցին ռազմական դրություն: Դեկտեմբերի 19-ին հատուկ իրավական ռեժիմ սահմանվեց նաև Ալեքսանդրապոլում, իսկ երկաթուղայիններից պահանջվեց հիմնավոր զեկուցագրեր ներկայացնել աշխատանքից բացակայելու վերաբերյալ՝ հակառակ դեպքում սպառնալով քրեական պատասխանատվությամբ ու հետապնդմամբ [12, թ. 6]:

Հակառակ իշխանությունների գործադրած բոլոր ջանքերին՝ Ալեքսանդրապոլում բանվորական պայքարը մարել չհաջողվեց: 1906 թ. մայիս-օգոստոս ամիսներին արձանագրվեց գործադուլային շարժման նոր վերելք. մայիսի 27-ին հրաժարվեցին աշխատանքի դուրս գալ պայտագործները [1, էջ 3], հունիսի 6-ին՝ դերձակները [22, էջ 224], հունիսի 8-ին՝ կոշկակարները [23, էջ 3], հուլիսի 3-ին նրանց միացան «Փոխադարձ վարկի ընկերության» ծառայողները, օգոստոսի 10-ին՝ հացթուխները, ապա՝ զինետների բանվորները, խոհարարները և տնային աշխատողները: Բոլոր դեպքերում գործադուլավորների պահանջները բացառապես տնտեսական բնույթի էին՝ աշխատավարձերի բարձրացում, աշխատանքային օրվա կրճատում, աշխատանքի պայմանների բարելավում [2, էջ 244]: Սակայն գործատուները մերժեցին նույնիսկ նվազագույն այս պահանջները՝ դրանք ներկայացնելով որպես «սոցիալիստական» և «ազգակործան»:

Անհաջող վախճան ունեցավ նաև Ալեքսանդրապոլի քաղաքային հիվանդանոցի ծառայողների՝ նույն օրերին սկսված գործադուլը: Քաղաքային վարչությունը մերժեց նրանց պահանջները, բոլորին ազատեց աշխատանքից և փակեց հիվանդանոցը, իսկ հիվանդներին տեղափոխեց տեղական զինվորական լազարեթ:

Տնտեսական հողի վրա վերջին ընդվզումն Ալեքսանդրապոլում տեղի ունեցավ 1907թ. գարնանը: Մարտի 28-ին վեց հրուշակարանների վարպետներն ու բանվորները, հավաքվելով քաղաքի հին գերեզմանատանը, կազմեցին և գործատուներին ներկայացրեցին իրենց պահանջները՝ առաջարկելով երեք օրում բավարարել դրանք: Մերժում

ստանալով, նրանք ապրիլի 1-ից դադարեցրին աշխատանքները, սակայն որևէ արդյունքի չհասան [19, էջ 220]:

Գործադուլների ձախողման պատճառները բազմազան էին: Կարևորագույնը կազմակերպչական թուլությունն էր, որը դրսևորվում էր անդամների ցրվածությամբ և փորձառության պակասով: Շատ դեպքերում տեղական գործադուլային կոմիտեները չկարողացան միասնական պահանջներ ձևակերպել և դրանք արդյունավետ ներկայացնել, ինչը մեծացրեց անհաջողության հավանականությունը:

Գործադուլների ընթացքի վրա բացասական ազդեցություն թողեցին նաև իշխանությունների ճնշումները՝ ուժի կիրառումն ու զանգվածային ձերբակալությունները (միայն 1906 թ. Երևանի նահանգում բանտարկվեց գործադուլներին մասնակցած 3661 մարդ) [37, էջ 58]: Նրանց այս միացյալ կազմակերպչական թուլությանը դարձավ գործադուլների անհաջողության հիմնական պատճառը՝ ցույց տալով, թե որքան խոցելի է աշխատավորական պայքարը այս փուլում, և որքան կարևոր է համախմբված կազմակերպչական աշխատանքը:

Արհեստակցական շարժմանը քաղաքական ուժերի մրցակցությունն

Ալեքսանդրապոլում XX դարասկզբին

XIX դ. վերջի-XX դարասկզբի գործադուլային շարժման ընթացքն ու արդյունքները ցույց տվեցին, որ աշխատավորության տարանջատված, ինքնաբուխ ելույթները արդյունավետ չեն և ի վիճակի չեն ապահովելու առաջադրված սոցիալ-տնտեսական պահանջների լիարժեք իրականացումը: Այս պայմաններում առաջացավ գործադուլային պայքարի կազմակերպման, համախմբման և միասնական ռազմավարության մշակման անհրաժեշտություն:

Աշխատավորության համախմբման գործընթացում գերակշռող էր միևնույն արտադրական ճյուղի ներկայացուցիչների միավորման սկզբունքը, ինչը պայմանավորված էր հայ իրականության մեջ դեռևս վաղ միջնադարից գործող արհեստավորական ճյուղային միավորումների՝ համքարությունների գոյությամբ և դրանց կուտակած կազմակերպական փորձով:

Արհեստակցական միությունների ձևավորման սկզբունքների շուրջ ձևավորվեց երկու հիմնական մոտեցում՝ ներկայացված համապատասխանաբար Հ.Յ. Դաշնակցության և Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության (իմա՝ բոլշևիկների) կողմից: Երկու քաղաքական ուժերի միջև տարակարծության առանցքը արհմիությունների կուսակցական բնույթի հարցն էր:

Բոլշևիկները պնդում էին արհմիությունների ապակուսակցականության սկզբունքը՝ առաջարկելով ռուսական փորձի հիման վրա ձևավորել ճյուղային-արտադրական, ինտերնացիոնալ բնույթի միություններ՝ անկախ անդամների ազգային և կուսակցական պատկանելիությունից [5, էջեր 31-36]¹: Նրանք տևական աշխատանք տարան աշխա-

¹ Հետագայում բոլշևիկները ևս եկան այն կարծիքին, որ արհմիությունները պետք է գտնվեն կուսակցության վերահսկողության տակ: Հայտնի բոլշևիկ գործիչներ Ս. Շահումյանն ու Ս. Սպանդարյանը հետևողական պայքար մղեցին բանվորական շարժումներն իրենց քաղաքական նպատակներին ծառայեցնելու համար:

տավորությանն արհեստակցական շարժման մեջ ընդգրկելու համար: Մամուլում ընթացող ակտիվ քարոզարշավին զուգահեռ բոլշևիկները մասնակցում էին միտինգներին, ելույթներ ունենում արհեստակցական կազմակերպությունների հավաքներում, հանդես էին գալիս դասախոսություններով:

Կուսակցության քաղաքական առաջնահերթությունների տիրույթում էր նաև ՀՅԴ գաղափարական հովանու ներքո արհեստակցական միությունների հետ տարվող աշխատանքը: Նպատակն էր՝ զերծ պահել այդ կառույցներում ներգրավված աշխատավորներին ազգային կուսակցության ազդեցությունից և կանխել նրանց գաղափարական ներառումը ազգայնական հարացույցների մեջ: Օրինակ, 1906 թ. մարտին ՌՄԴԲԿ Ալեքսանդրապոլի կազմակերպությունը հրատարակեց կոչ՝ ուղղված քաղաքի գրասենյակների և վաճառատների ծառայողներին: Դրանում հանրամատչելի ձևով ներկայացնում էր արհեստակցական կազմակերպությունների դերը աշխատավորների շահերի պաշտպանության գործում և շեշտում գործատերերի դեմ համերաշխ պայքարի անհրաժեշտությունը: Միաժամանակ ընդգծում էր, որ նման միությունները պետք է գործեն սոցիալ-դեմոկրատիայի գաղափարական առաջնորդության ներքո՝ դիտարկվելով որպես աշխատավոր խավերի հիմնական պաշտպանական հենարան [19, էջ 222]:

Ի տարբերություն բոլշևիկների՝ ՀՅԴ-ն արևելահայ բանվորների իրավական և տնտեսական պահանջների «պաշտպանության» համար մղվող պայքարին միացավ շատ ավելի ուշ, որովհետև ի սկզբանե մերժում էր կովկասյան և հատկապես բանվորական շարժումներին մասնակցելու առաջարկներն ու իր առաքելությունն էր համարում արևմտահայության «ազգային տենչանքների իրականացումը» [6, էջ 107]: Բանվորական շարժումը համարելով խոշոր երևույթ, կուսակցությունն այնուամենայնիվ գտնում էր, որ չի կարող ակտիվ մասնակցություն ունենալ այդ շարժմանը, քանզի ազգային դատն առավել կարևոր է [28, էջ 64]:

Սակայն, 1903 թ. հունիսի 12-ին Նիկոլայ II կայսեր կողմից հայ եկեղեցու գույքի բռնագրավման մասին օրենքի հրապարակումից հետո դրությունը փոխվեց: ՀՅԴ-ն ակտիվ գործունեություն ծավալեց օրենքի դեմ պայքարում՝ ղեկավարեց Թիֆլիսում ստեղծված «Հայկական ինքնապաշտպանության կենտրոնական կոմիտեն», իսկ 1904 թ. Մոֆիայում գումարված III ընդհանուր ժողովում որոշում ընդունեց անհրաժեշտության դեպքում Կովկասում դիմել ահաբեկչության, խաղաղ ցույցերի և զինված ապստամբության [24, էջ 403]:

Կովկասում ակտիվ գործունեություն ծավալելու և սոցիալիստական կողմնորոշումն ընտրելու համար ՀՅԴ-ն ուներ մեկ այլ պատճառ ևս: 1905 թ. ռուսական առաջին հեղափոխության ալիքը տարածվել էր ողջ կայսրությունում՝ ընդգրկելով նաև արևելահայությանը: Գնալով աճում էր այն հայերի թիվը, ովքեր, ոգեշնչվելով սոցիալիզմի գաղափարներով, ընդունվում էին սոցիալիստական կուսակցությունների շարքերը: Այս նոր իրավիճակում ՀՅԴ-ն հասկանում էր, որ հին ուղիով շարունակելը կնշանակեր զրկվել արևելահայության աջակցությունից: Ուստի, 1905 թ. մայիսին Ժնևում գումարված ՀՅԴ-ի խորհուրդը մշակեց Կովկասյան գործունեության նախագիծ, քննադատեց կապիտալիստական հասարակարգը, և կուսակցությունը հայտարարեց սոցիալիստական [21, էջ 2]:

«Կովկասյան նախագծի» ընդունմամբ ՀՅԴ-ն փաստորեն որդեգրեց երկու ճակատով պայքարելու մարտավարություն՝ Արևմտյան Հայաստանում ազգային-ազատագրական, իսկ Ռուսաստանում՝ սոցիալ-դասակարգային:

Բանվորական շարժումները գլխավորելու, արհեստակցական միություններ կազմակերպելու և աշխատավորությանն իր կողմը գրավելու համար կուսակցությունը ոտքի հանեց ոչ միայն իր շրջիկներին, այլև ղեկավարությանը: Այսպես, 1906 թ. հուլիսի 17-ին Ալեքսանդրապոլում առանձին դասախոսությամբ հանդես եկավ Եղիշե Թովչյանը: Զարգացնելով այն տեսակետը, թե տնտեսական և քաղաքական խնդիրները փոխկապակցված են՝ վերջինս պաշտպանեց արհեստակցական միությունների կառուցման **կուսակցական սկզբունքը**՝ իր դիրքորոշման հիմնավորման համար հղում կատարելով եվրոպական երկրների փորձին, որտեղ արհմիություններն ու սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունները, համագործակցելով, հասել էին զգալի հաջողությունների բուրժուազիայի դեմ պայքարում [10, էջեր 63, 65]:

Արհեստակցական շարժման հետագա ակտիվացմանը զուգահեռ ՀՅԴ բանախոսների այցելություններն Ալեքսանդրապոլ դարձան հաճախակի, սակայն, աշխատավորության վրա գործնականում մեծ ազդեցություն չթողեցին: Ժամանակի պարբերական մամուլի հավաստմամբ՝ Ալեքսանդրապոլում և Կարսում նրանց հաջողվեց մի քանի մանր ձեռնարկություններում ստեղծել արհեստակցական միություններ և դրանց անունից մեկ-երկու ձախողված գործադուլ ղեկավարել [29, էջ 3]:

«Մշակ» պարբերականը շարունակաբար անդրադարձել է 1906թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին Ալեքսանդրապոլում ՀՅԴ-ի կողմից արհեստակցական միություններ ձևավորելու և գործադուլային շարժումը ղեկավարելու փորձերին: Պարբերականի «Տեղացի» կեղծանունով թղթակցի հավաստմամբ՝ Ալեքսանդրապոլի խոհարարներն ու աղախիները երբ գործադուլ էին կազմակերպում, ՀՅԴ-ն այդ քայլը համարեց հայ հասարակության համար վնասակար, ապա դաշնակցական Ջալլաթի ջոկատը մտրակներով ցրեց միտինգի հավաքվածներին: Սակայն, 1905թ. մայիսին Կովկասյան նախագծի ընդունումից հետո կուսակցության վերաբերմունքն արմատապես փոխվեց՝ երկրամասը լցվեց նոր գաղափարների քարոզիչներով, ինչը բավականին վատ ընդունվեց աշխատավոր ժողովրդի մոտ. «Ասում էին տեղացիները, եթե դասակարգային կռիվ համար է նոր ծրագիրը, աւելորդ է, որովհետև այդ միևնույն ծրագրով գործողներ կան և պետք է աջակցել արդեն գոյութիւն ունեցող ֆրակցիային, իսկ եթե ազգային-ինքնապաշտպանութեան համար է, դա յեղափոխական գործ չէ» [8, էջ 3]:

ՀՅԴ-ն նույնիսկ փոխեց իր գործողությունների մարտավարությունը, սկսեց պարբերաբար խոսել բանվոր դասակարգի խնդիրներից, այդ նպատակով «Ալիք» պարբերականում հատուկ բաժին բացվեց, քաղաքներ ու գյուղեր ուղարկվեցին քարոզիչներ, սակայն ժողովուրդը մնաց անդրդվելի: Հունիսին ՀՅԴ-ն փորձեց կազմակերպել Ալեքսանդրապոլի 1000-ից ավելի քարտաշ վարպետների գործադուլը, սակայն ձախողվեց: Տապալվեց նաև քարտաշ վարպետների արհեստակցական կազմակերպություն ստեղծելու ՀՅԴ-ի փորձը: Զախողման պատճառը հետևյալն էր. Արհեստավորական հարուստ ավանդույթներով հայտնի Ալեքսանդրապոլում հնուց ի վեր գրեթե բոլոր արհեստներն

ունեին իրենց համքարությունները, իրենց ուստաբաշիներով, կարգ ու կանոնով, դրոշով ու համքարական գանձարանով, որը գտնվում էր համքարության հսկողության տակ: Մինչդեռ նոր արհեստակցական կազմակերպություններ ստեղծելով՝ ՀՅԴ-ն պահանջում էր, որ արհեստավորները ենթարկվեն իրեն, համքարական դրոշի փոխարեն օգտագործեն կուսակցության դրոշը, համքարության գանձարանը դնեն կուսակցության ենթակայության տակ և ամսեկան վճարումներ կատարեն:

Համքարությունների մեծ մասը, նկատելով կուսակցության հետին միտքը, հրաժարվեց այդ պահանջները կատարելուց: Դրանից հետո դաշնակցականները փորձեցին քարտաշ վարպետների դեմ հանել նրանց աշակերտներին: ՀՅԴ-ի անմիջական ջանքերով գործատուների դեմ գործադուլի պիտի ելնեին նաև քաղաքային բանկի ծառայողները, հացթուխների աշակերտներն ու գինետների աշխատողները: Գործադուլը սկսվելու էր օգոստոսի 10-ին՝ հացթուխների աշակերտների ու գինետների աշխատողների ելույթով: Սակայն, նույն օրը հացթուխներն ու գինետների տերերը բացահայտեցին գործադուլի կազմակերպիչներին և սրանց ստիպեցին քաղաքից փախչել, ապա մեծ հակադաշնակցական ցույց կազմակերպեցին: Ձախտովեց նաև Քաղաքային բանկի ծառայողների գործադուլը: Գործադուլին մասնակցեցին միայն երեք երիտասարդ գրագիրներ: Այս բանկի եկամուտների հաշվին էին պահվում քաղաքային հիվանդանոցն ու մի քանի դպրոցներ, ուստի և գործադուլի լուրը մեծ դժգոհություն առաջ բերեց քաղաքային բնակչության շրջանում: Քաղաքացիների պահանջով գործադուլավոր գրագիրները հեռացվեցին աշխատանքից [8, էջ 3]:

Դիտարկվող ժամանակահատվածում աշխատավորության իրավական և սոցիալ-տնտեսական շահերի պաշտպանության գործընթացին հարեցին նաև «Սպեցիֆիկները» (Հայկական սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կազմակերպություն) և Հնչակյան կուսակցությունը: Թեև երկու քաղաքական ուժերն էլ հայ աշխատավորության համախմբման զգալի հավակնություններ ունեին, սակայն գործնականում նրանց ազդեցությունը շարժման վրա մնաց սահմանափակ:

Արևելյան Հայաստանում արհեստակցական միությունների կազմավորումն ընթանում էր բանվորական ելույթների և գործադուլային պայքարի աշխուժացմանը զուգահեռ: Հայ իրականության մեջ առաջին արհեստակցական կառույցը ձևավորվեց 1905 թ. ամռանը՝ ի դեմս Երևանի տնային ծառայողների կազմակերպության [25, էջ 13]: Հաջորդող ժամանակահատվածում ստեղծվեցին մի շարք օրինական (լեգալ) և գաղտնի (անլեգալ) միավորումներ: 1906 թ. Երևանում հիմնադրվեցին կաշեգործների և գործակատարների, Ալեքսանդրապոլում՝ գործակատարների, տպագրիչների ու երկաթուղայիների, իսկ Կարսում՝ փոստ-հեռագրատան ծառայողների և երկաթուղային բանվորների միությունները:

Ալեքսանդրապոլի գավառում առավել նշանակալի գործունեություն ծավալեց Տպագրիչ բանվորների միությունը: 1906-1907 թթ. կառույցը ոչ միայն համակարգում էր տպարանների աշխատողների գործադուլային պայքարը, այլև առաջադրվող պահանջներին հաղորդում էր հստակ սոցիալ-քաղաքական բնույթ: Նույն ժամանակաշրջանում

կազմակերպչական ակտիվությամբ աչքի ընկավ նաև քաղաքի Կոշկակարների արհեստակցական բյուրոն:

Բացի գործադուլների կազմակերպումից, արհմիությունները իրականացնում էին լայնածավալ քարոզչական և լուսավորչական աշխատանք՝ դասախոսությունների, թոուցիկների ու կոչերի միջոցով պարզաբանելով աշխատավորության իրավունքներն ու պայքարի նպատակները:

1905-1907 թթ. հեղափոխական ալիքի տեղատվության պայմաններում գործող միությունների մեծ մասը կազմալուծվեց: Ալեքսանդրապոլում գաղտնի գործունեությունը շարունակեցին միայն Գործակատարների (շուրջ 200 անդամ) և Տպագրիչների (30 անդամ) միությունները [25, էջեր 14-15, 21]:

Ե Զ Ը Ա Հ Ա Ն Գ ՈՒ Մ. XIX դ. վերջի և XX դ. սկզբի Ալեքսանդրապոլի գավառի հասարակական-տնտեսական կյանքի և աշխատավորության իրավական վիճակի համալիր քննությունը հանգեցնում է հետևյալ եզրահանգումներին.

1. Դիտարկվող ժամանակաշրջանում Ալեքսանդրապոլի գավառը թևակոխեց կապիտալիստական հարաբերությունների ձևավորման ակտիվ փուլ, ինչը ուղեկցվեց բնակչության մեխանիկական աճով և միգրացիոն գործընթացների աշխուժացմամբ: Երկաթուղու կառուցումը դարձավ վճռորոշ գործոն՝ նպաստելով բանվորական համեմատաբար կայուն շերտի ձևավորմանը և աշխատուժի ազգային ու սոցիալական կազմի բազմազանության խորացմանը:
2. Աշխատավորների իրավական պաշտպանության սահմանափակվածությունը, կապալային համակարգի շրջանակներում ձևավորված շահագործման մեխանիզմները և կենսապայմանների անբավարարությունը նպաստեցին սոցիալական դժգոհության կուտակմանը: Արտադրական վնասվածքների բարձր ցուցանիշներն ու համաճարակային հիվանդությունների տարածումը վկայում են ինչպես վարչական վերահսկողության, այնպես էլ գործատիրական պատասխանատվության մեխանիզմների թերզարգացածության մասին:
3. Արհեստակցական միությունների ձևավորումն Ալեքսանդրապոլում տեղի ունեցավ այնպիսի պայմաններում, երբ փոխադրում էին նորաստեղծ արհմիութենական կազմակերպական ձևերը և դարերով ձևավորված համքարական ավանդույթները: Վերջիններիս կենսունակությունն ու կազմակերպական փորձը որոշ չափով դանդաղեցրին աշխատավորության համախմբման և միասնական կառույցների ձևավորման գործընթացը:
4. Արհեստակցական շարժման ձևավորումն ու զարգացումը զգալիորեն պայմանավորված էին ժամանակի քաղաքական ուժերի ազդեցությամբ, մասնավորապես՝ ՌՄԴԲԿ-ի և ՀՅԴ-ի գաղափարական մոտեցումներով: Եթե սոցիալ-դեմոկրատական ուղղությունը շեշտադրում էր դասակարգային համերաշխությունն ու ինտերնացիոնալ կազմակերպումը, ապա դաշնակցությունը սոցիալական խնդիրները դիտարկում էր ազգային օրակարգի համատեքստում: Նշված տարբեր մոտեցումները, ինչպես նաև ցարական վարչակարգի սահմանափակող քաղաքականությունը, էականորեն

ազդեցին արհեստակցական կառույցների ինքնուրույնության և ազդեցության աստիճանի վրա:

Չնայած կազմակերպական մասնատվածությանը և գործադրուլային շարժումների հաճախակի անհաջողություններին, Ալեքսանդրապոլի գավառի աշխատավորական ելույթները կարևոր դեր ունեցան հայ իրականության մեջ քաղաքացիական ինքնագիտակցության և կազմակերպված սոցիալական պայքարի մշակույթի ձևավորման գործընթացում՝ հանդիսանալով այդ զարգացման կարևոր նախադրյալներից մեկը:

Գրականություն

1. **Ա.Տ.-Ա.** «Նամակ Ալեքսանդրապոլից»: Կայծ օրաթերթ: Թիֆլիս: 1906: N 35:
2. «Ալեքսանդրապոլի Ռ.Ս.Գ.Բ.Կ. կազմակերպության թռուցիկը»: Կայծ օրաթերթ: Թիֆլիս: 1906: N 36:
3. **Ականատես.** «Ե. Թոփչևանի դասախոսությունը»: Մշակ օրաթերթ: Թիֆլիս: 1906: N155:
4. **Աղայան Ծ.** Ռևոլյուցիոն շարժումները Ալեքսանդրապոլում 1905-1907թթ.: Հոդվածների ժողովածու: Եր.: Ե՜Հ հրատ.: 1955:1-46 էջեր:
5. **Բարխուդարյան Վ., Մուրադյան Գ.** Հայաստանի աշխատավորները ցարիզմի դեմ մղված համաժողովրդական պայքարում (1905-1907): Եր.: ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ.: 1988: 223 էջ:
6. **Գիլյանդանեան Ա.** Բագուի դերը մեր ազատագրական շարժման մեջ // «Հայրենիք» ամսագիր: Թիւ 4 (28): Պոսթըն: 1925: Էջ 106-112:
7. **Գիւղ. Քահ.** «Նոր հուսանք դէպի Ամերիկա»: Ախուրեան օրաթերթ: Ալեքսանդրապոլ: 1913: N 9:
8. «Գործադրուլ Ալեքսանդրապոլում»: Մշակ օրաթերթ: Թիֆլիս: 1906: N 178:
9. **Ընկեր.** «Դարբին բանորհների պահանջները»: Կեանք շաբաթաթերթ: Թիֆլիս: 1906: N 15:
10. **Թոփչևան Ե.** Արհեստակցական միություններ: Թիֆլիս: տպ. Հերմես: 1906: 104 էջ:
11. **Խաժ. Ա.** «Նամակ Ալեքսանդրապոլից»: Մշակ օրաթերթ: Թիֆլիս: 1895: N 88:
12. Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ): Ֆոնդ 41: ցուցակ 1: գործ 771:
13. ՀԱԱ: Ֆոնդ 103: Ցուցակ 1: Գործ 165:
14. ՀԱԱ: Ֆոնդ 136: Ցուցակ 3: Գործ 43:
15. ՀԱԱ: Ֆոնդ 136: Ցուցակ 4: Գործ 3:
16. ՀԱԱ: Ֆոնդ 136: Ցուցակ 4: Գործ 16:
17. ՀԱԱ: Ֆոնդ 271: Ցուցակ 1: Գործ 16:
18. ՀԱԱ: Ֆոնդ 271: Ցուցակ 1: Գործ 17:
19. **Համբարյան Ա., Մուրադյան Ա., Սիմոնյան Ա.** Արևելյան Հայաստանի պրոլետարիատի պատմություն: Եր.: ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.: 1988: 301 էջ:
20. **Հայրապետյան Ա.** Ալեքսանդրապոլ-Կարս երկաթգծի շինարարության բանվորների սոցիալական վիճակը // ՀՀ ԳԱԱ ԾՀՀԿ «Գիտական աշխատություններ»: Գյումրի: 2022: Հ. 2 (25): 164-174 էջեր:
21. ՀՅ Դաշնակցություն. Նախագիծ Կովկասեան գործունեության: Ժնեւ: 1906: 48 էջ:
22. **Հրանդ.** «Գործադրուլները Ալեքսանդրապոլում»: Կեանք շաբաթաթերթ: Թիֆլիս: 1906: N 14:
23. **Յ.Մ.** «Նամակ Ալեքսանդրապոլից»: «Կայծ» օրաթերթ: Թիֆլիս: 1906: N 30:
24. **Վարանդեան Մ.** Հ.Յ. Դաշնակցության պատմություն: Երևան: Ե՜Հ հրատ.: 1992: 536 էջ:
25. **Վարդապետյան Ա.** Հայաստանի արհմիությունների պատմություն (1905-1965թթ.): Եր.: Միաք: 1969: 396 էջ:
26. Կրաստանի կենտրոնական պետական պատմական արխիվ (ՎԿՊՊԱ): Ֆոնդ 27: Ցուցակ 1: Գործ 192:
27. ՎԿՊՊԱ: Ֆոնդ 285: Ցուցակ 1: Գործ 480:
28. **Տասնապետյան Հ.** Հ.Յ. Դաշնակցությունը իր կազմությունն մինչև Ժ. Ընդհանուր ժողովրդ (1890-1924 թթ.): Աթենք: 1988: 259 էջ:
29. **Տեղացի,** «Գործադրուլ Ալեքսանդրապոլում»: Մշակ օրաթերթ: Թիֆլիս: 1906: N 178:
30. **Տեր-Մելքիսեդեկեան Ս.** «Դէպի Ամերիկա»: Մշակ օրաթերթ: Թիֆլիս: 1913: N 65:
31. **Օհանյան Ա.** Երկաթուղային տրանսպորտը նախասովետական Հայաստանում // ԵՊՀ «Գիտական

- աշխատություններ»։ Երևան։ 1950։ Հ. 30։ 241-279 էջեր։
32. *Всеподданнейшие доклады министра путей сообщения 1895-1905 гг.* Министерство путей сообщения. СПб.; Тип. Министерства путей сообщения. 1906. т. VII. 531 с.
  33. *Высший подъем революции 1905-1907 гг. Вооруженные восстания. Ноябрь-декабрь 1905 г.* Гл. редактор: А.М. Панкратова. М.; Изд-во АН СССР. 1955. 952 с.
  34. **Крузе Э.** *Положение рабочего класса России в 1900-1914 гг.* Л.; Наука. 1976. 298 с.
  35. *Отчет о постройке Александрополь-Эриванской железной дороги.* Тифлис; Управление Кавказских железных дорог. 1906. 128 с.
  36. *Памятная книжка Эриванской губернии на 1904 год.* Под ред. А.И. Марченко. Эривань; Изд. Эриванского губернского статистического комитета. 1903. 439 с.
  37. *Памятная книжка Эриванской губернии на 1908 год.* Под ред. В.Е. Васильева. Эривань; Типография губернского правления. 1908. 619 с.
  38. *Пространство и население губернии и областей Кавказского края к 1-му января 1914г.* // Кавказский Календарь на 1914 год. Тифлис; Тип. Канцелярии Наместника Е.И.В. на Кавказе. 1913. 977 с.
  39. *Революционное движение в Армении в 1905-1907 гг.* Сборник статей. Ер.; Изд-во АН Арм.ССР. 1955. 453 с.
  40. *Революция 1905 г. в Закавказье (Хроника событий, документы и материалы).* Тифлис. 1926. 432 с.
  41. **Горбанев П.** *Город Александрополь* // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып. XI, Тифлис, Тип. Канцелярии Главноначальствующаго гражданскою частию на Кавказе. 1891. 717 с.
  42. *Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России в 1906 заводском году.* СПб.; Тип. Г.А. Бернштейна. 1909. 605 с.
  43. *Список фабрик и заводов Российской Империи.* Ред.: Варзар В.Е. СПб.; Тип. Киришбаума. 1912. 314с.

References

1. A.T.-A. 'Letter from Alexandropol' [*Namak Alek'sandrapolits*]. Kaits Daily Newspaper. Tiflis, 1906, No. 35. (in Armenian)
2. 'Leaflet of the Alexandropol Organization of the RSDLP' [*Alek'sandrapoli RSDBK kazmakerput'ean t'rruts'iky*]. Kaits Daily Newspaper. Tiflis, 1906, No. 36. (in Armenian)
3. **Akanates.** 'The Lecture of E. Topchyan' [*Ye. T'vop'ch'eani dasakhosut'iwny*]] Mshak Daily Newspaper. Tiflis, 1906, No. 155. (in Armenian)
4. **Aghayan, Ts.** Revolutionary Movements in Alexandropol, 1905–1907 [*Revolyuts'ion sharzhumneri Alek'sandrapolum 1905-1907t't*']. Collection of Articles. Yerevan. Yerevan University Press, 1955, 1–46 pp.. (in Armenian)
5. **Barkhudaryan, V., Muradyan, D.** The Working People of Armenia in the Nationwide Struggle Against Tsarism (1905-1907) [*Hayastani ashkhataavorneri ts'arizmi dem mghvats hamazhoghovrdakan payk'arum (1905-1907t't)*]. Yerevan: Armenian SSR Academy of Sciences Press, 1988, 223 p. (in Armenian)
6. **Gyulkhondanyan, A.** The Role of Baku in Our National Liberation Movement [*Bagui dery mer azatagrakan sharzhman mej*]. Hayrenik Monthly, No. 4 (28), Boston, 1925, 106–112 pp.. (in Armenian)
7. **Gyugh. Kah.** 'A New Wave Toward America' [*Nor hosank' depi Amerika*]] Akhuryan Daily Newspaper. Alexandropol, 1913, No. 9. (in Armenian)
8. 'The Strike in Alexandropol' [*Gortsaduly Alek'sandrapolum*]]. Mshak Daily Newspaper. Tiflis, 1906, No. 178. (in Armenian)
9. **Ynker.** The Demands of the Blacksmith Workers [*Darbin banworneri pahanjneri*]]. Kyanq Weekly Newspaper. Tiflis, 1906, No. 15. (in Armenian)
10. **Topchyan, E.** Trade Unions [*Arhestakts'akan miut'yunner*]]. Tiflis: Hermes Printing House, 1906, 104 p. (in Armenian)
11. **Khaj. A.** 'Letter from Alexandropol' [*Namak Alek'sandrapolits'*]]. Mshak Daily Newspaper. Tiflis, 1895, No. 88. (in Armenian)

12. National Archives of Armenia [*Hayastani azgayin arkhiv (HAA)*]. Fund 41. List 1. File 771. (in Armenian)
13. NAA [*HAA*]. Fund 103. List 1. File 165. (in Armenian)
14. NAA [*HAA*]. Fund 136. List 3. File 43. (in Armenian)
15. NAA [*HAA*]. Fund 136. List 4. File 3. (in Armenian)
16. NAA [*HAA*]. Fund 136. List 4. File 16. (in Armenian)
17. NAA [*HAA*]. Fund 271. List 1. File 16. (in Armenian)
18. NAA [*HAA*]. Fund 271. List 1. File 17. (in Armenian)
19. **Hambaryan A., Muradyan A., Simonyan, A.** History of the Proletariat of Eastern Armenia [*Arevelyan Hayastani proletariati patmut'yun*]. Yerevan: Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR. 1988. 301p. (in Armenian)
20. **Hayrapetyan A.** The Social Condition of Workers on the Alexandropol–Kars Railway Construction [*Alek'sandropol-Kars yerkat'gtsi shinararut'yan banvorneri sots'ialakan vichaky*]. // «Scientific Works» of SCAS NAS RA. Gyumri. 2022. No. 2 (25), 164-174 pp.. (in Armenian)
21. H.H. Dashnaktsutyun. Draft of Caucasian Activities [*Nakhagits Kovkasean gortsuneut'ean*]. Geneva, 1906. 48 p. (in Armenian)
22. **Hrand.** ‘Strikes in Alexandropol’ [*Gortsadulnery Alek'sandrapolum*]. Keank Weekly. Tiflis, 1906, No. 14. (in Armenian)
23. **Y.M.** ‘Letter from Alexandropol’ [*Namak Alek'sandrapolits'»*]. Kayts Daily Newspaper. Tiflis. 1906. No. 30. (in Armenian)
24. **Varandyan, M.** History of the ARF Dashnaktsutyun [*H.Y. Dashnakts'ut'ean patmut'iwun*]. Yerevan: Yerevan State University Press. 1992. 536 p. (in Armenian)
25. **Vardapetyan, A.** History of Trade Unions in Armenia (1905–1965) [*Hayastani arhmiut'yunneri patmut'yun (1905-1965t't')*]. Yerevan: Mitk. 1969. 396 p. (in Armenian)
26. The Central State Historical Archive of Georgia [*Vrastani kentronakan petakan patmakan arkhiv (VKPPA)*]. Fund 27. List 1. File 192. (in Russian)
27. VKPPA [*VKPPA*]. Fund 285. List 1. File 480. (in Russian)
28. **Tasnepetyan, H.** The Armenian Revolutionary Federation from Its Formation to the 10th General Assembly (1890–1924) [*H.Y. Dashnakts'ut'iwny ir kazmut'enen minch'ev ZH. Yndhanur zhoghovy (1890-1924 t't')*]. Athens. 1988. 259 p. (in Armenian)
29. **Teghatsi.** ‘The Strike in Alexandropol’ [*Gortsaduly Alek'sandrapolum*]. Mshak Daily Newspaper. Tiflis. 1906. No. 178. (in Armenian)
30. **Der-Melkisedeqian, S.** ‘Towards America’ [*«Depi Amerika»*]. Mshak Daily Newspaper. Tiflis. 1913. No. 65. (in Armenian)
31. **Ohanyan, A.** Railway transport in pre-Soviet Armenia [*Yerkat'ughayin transpory nakhasovetakan Hayastanum*], YU «Scientific works», Yerevan, 1950, no. 30, 241-279 pp.. (in Armenian)
32. The Most Submissive Reports of the Minister of Railways 1895-1905 [*Vsepoddanneyskiye doklady ministra putey soobshcheniya 1895-1905 gg.*] Ministry of Railways, St. Petersburg, Printing House of the Ministry of Railways, 1906, vol. VII, 531 p. (in Russian)
33. The Height of the 1905-1907 Revolution: Armed Uprisings, November–December 1905 [*V'ysshiiy pod'yem revolyutsii 1905-1907 gg. Vooruzhennyye vosstaniya. Noyabr'-dekabr' 1905 g.*]. Chief Editor: A.M. Pankratova. Moscow: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR. 1955. 952 p. (in Russian)
34. Kruse E.E., The situation of the working class of Russia in 1900-1914 [*Polozheniye rabocheho klassa Rossii v 1900-1914 gg.*], L.: Nauka. 1976. 298p. (in Russian)
35. ‘Report on the construction of the Alexandropol-Erivan railway’ [*«Otchet o postroyke Aleksandropol'-Erivanskoj zheleznoy dorogi»*]. Tiflis. Administration of the Caucasus Railways. 1906. 661 p. (in Russian)
36. Memorial Book of the Erivan Governorate for 1904 [*Pamyatnaya knizhka Erivanskoj gubernii na 1904 god*]. Edited by A. I. Marchenko. Erivan: Publication of the Erivan Governorate Statistical Committee. 1903. 439 p. (in Russian)

37. Memorial Book of the Erivan Governorate for 1908 [*Pamyatnaya knizhka Erivanskoj gubernii na 1908 god*]. Edited by V.E. Vasilyev. Erivan: Printing House of the Governorate Administration. 1908. 619 p. (in Russian)
38. Space and population of the province and regions of the Caucasian region by January 1, 1914 [*Prostranstvo i naseleniye gubernii i oblastey Kavkazskogo kraya k 1-mu yanvaryu 1914g.*]. 'Caucasian Calendar for 1914'. Tiflis. Printing House of the Chancellery of His Imperial Majesty's Viceroy in the Caucasus 1913. 977 p. (in Russian)
39. The Revolutionary Movement in Armenia in 1905-1907 [*Revoljucionnoye dvizheniye v Armenii v 1905-1907 gg.*]. 'Collection of Articles'. Yerevan: Publishing House of the AS of the Arm.SSR. 1955. 453 p. (in Russian)
40. The Revolution of 1905 in Transcaucasia (Chronicle of Events, Documents and Materials) [*Revoljutsiya 1905 g. v Zakavkaz'ye (Khronika sobytij, dokumenty i materialy)*]. Tiflis: 1926. 432 p. (in Russian)
41. Gorbanev P. The City of Alexandropol [*Gorod Aleksandropol'*] // Collection of Materials for the Description of the Localities and Tribes of the Caucasus. Issue XI. Tiflis: Printing House of the Chancellery of the Chief Administrator for the Civil Affairs in the Caucasus. 1891. 717 p. (in Russian)
42. Collection of statistical information about the mining industry in Russia in the 1904 factory year [*Sbornik statisticheskikh svedeniy o gornozavodskoj promyshlennosti Rossii v 1906 zavodskom godu*]. St. Petersburg: Printing House of G. A. Bernstein. 1909. 605 p. (in Russian)
43. List of factories and factories of the Russian Empire [*Spisok fabrik i zavodov Rossiyskoj Imperii*]. Edited by V.E. Varzar. St. Petersburg: Printing house of Kirshbaum. 1912. 314 p. (in Russian)

Ընդունվել է / Received on: **20. 02. 2026**

Գրախոսվել է / Reviewed on: **09. 03. 2026**

Հանձնվել է տպ. / Accepted for Pub: **15. 05. 2026**

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Արմեն Սերգոյի ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ՝ պատմական գիտությունների թեկնածու,
ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի տնօրեն, Գյումրի,
ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, Երևան,
Շիրակի պետական համալսարանի պատմ. և իրավունքի ամբիոնի դոցենտ, Գյումրի, ՀՀ,
Էլ. հասցե՝ a.hayrapetyan@shirakcenter.sci.am, <https://orcid.org/0000-0003-1051-5078>

Armen Sergo HAYRAPETYAN: PhD in History, Director of the Shirak Center for
Armenological Studies of NAS RA, Senior Researcher at the Institute of History of NAS RA,
Associate Professor of Shirak State University after M. Nalbandyan, Gyumri, RA,
e-mail: a.hayrapetyan@shirakcenter.sci.am, <https://orcid.org/0000-0003-1051-5078>